

РОЗДІЛ III. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДЖЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ТА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

УДК 159.91

Степанов О.В.

ВІКТИМОГЕННІ СИТУАЦІЇ УЧАСНИКІВ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Стаття присвячена розгляду основних етапів становлення і розвитку віктимогенної ситуації з урахуванням певних віктимних схильностей учасників дорожнього руху. Дано визначення фактору віктимності учасника дорожнього руху як явище віктимної деформації особистості. Значна увага приділяється взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів віктимогенної ситуації учасників дорожнього руху, які сприяють вчиненню ДТП. На думку автора, психологічним корінням віктимної поведінки учасників дорожнього руху системи ВАДС можуть виступати дефекти уваги, пов'язані зі сприйняттям і переробкою інформації, дефекти прийняття рішення й ін. Психологічні дефекти, що зумовлюють поведінку потерпілого, можуть полягати і в інтелектуальній, і в вольовій, і в емоційній сферах особистості. Вони знаходять своє вираження і в комплексі таких індивідуально-психологічних властивостей, як легковажність, безпечність, необережність, нехтування правилами обережності, незібраність та ін. Автором зроблений вивод, що при вивченні ДТП необхідно враховувати віктимогенні ситуації учасників дорожнього руху.

Ключові слова: віктимологія, віктимна поведінка, ситуація, учасники дорожнього руху.

Степанов А.В. Віктимогенные ситуации участников дорожного движения. Статья посвящена рассмотрению основных этапов становления и развития виictimогенной ситуации с учетом определенных виictimных предрасположенностей участников дорожного движения. Дано определение фактору виictimности участника дорожного движения как явления виictimной деформации личности. Значительное внимание уделяется взаимодействию объективных и субъективных факторов виictimогенной ситуации участников дорожного движения, способствующих совершению ДТП. По мнению автора, психологическими корнями виictimного поведения участников дорожного движения системы ВАДС могут выступать дефекты внимания, связанные с восприятием и переработкой информации, дефекты принятия решения и т.д. Психологические дефекты, обуславливающие поведение потерпевшего, могут заключаться и в интеллектуальной, и в волевой, и в эмоциональной сферах личности. Они находят свое выражение и в комплексе таких индивидуально-психологических свойств, как легкомыслие, беспечность, небрежность, пренебрежение правилами предосторожности, несобранность и др. Автором сделан вывод, что при изучении ДТП необходимо учитывать виictimогенные ситуации участников дорожного движения.

Ключевые слова: виictimологія, виictimное поведение, ситуація, участники дорожного движения.

Stepanov A. V. Victimogenic situations of road users. The article examines the basic stages of formation and development of victimogenic situation based on certain victim predispositions of road users. The definition of the victimization factor of road user has been given as a phenomenon of victimization deformation of the personality. The considerable attention is paid to the interaction of objective and subjective factors of the victimogenic situation of road users, which contribute to the occurrence of road accidents. The author believes that defects of attention correlated with information perception and processing, defects in decision making, etc., may be psychological roots of victim conduct of road traffic parties in DVRC (driver - vehicle - road - circumstances) system. Psychological defects that call forth victim's behaviour may also derive from intellectual, volitional and emotional spheres of personality. They express through a complex of such individual psychological features as levity, carelessness, imprudence, disregard to the rules of precaution, lack of self-discipline, etc. The author concludes that during the accident research the victimogenic situations of road users should be taken into account.

Keywords: victimology, victim behavior, the situation of road users.

Постановка проблеми. Поведінка людини – явище складне і багатогранне, пов'язане з перетворенням внутрішнього стану людини в дію по відношенню до соціально значимих об'єктів. Воно являє собою зовні спостережувану систему вчинків людей, в якій реалізуються внутрішні спонукання людини.

Віктимна поведінка – один з типів соціального відхилення. Віктимну поведінку іноді називають «соціальним захворюванням» і пов'язують з різними формами антигромадської поведінки, при якому людина допускає різні відхилення від соціальних норм, здійснює проступки, поводить себе необережно і допускає правопорушення. Термін «віктимна поведінка» виник у рамках кримінальної віктимології.

Визначаючи поняття віктимізації на масовому рівні в сфері дорожнього руху, необхідно зазначити, що під віктимізацією взагалі мається на увазі те сукупне соціальне зло (моральний, фізичний і матеріальний збиток), ті наслідки, які настали в результаті злочинних (необережних) дій. У всіх цих випадках можуть вивчатися стан, структура і динаміка віктимізації.

Таким чином, віктимізація у сфері дорожнього руху – це складова частина дорожньо-транспортної аварійності, це віктимальні її наслідки і процес пере-

творення конкретної особи в жертву дорожньо-транспортної пригоди (ДТП), а також певної спільноти людей.

Для багатьох потерпілих при ДТП та обставина, що вони стали жертвою, не є випадковою, а підготовленою поведінкою, особистісними особливостями, умовами виховання і життєвим досвідом. Тобто, наявність певних віктимних схильностей змушує розглядати віктимну поведінку жертви – учасника дорожнього руху. Розуміючи поширеність явища віктимної деформації особистості як учасника дорожнього руху, важливість його вивчення для вирішення завдань профілактики ДТП, даний напрям дослідження є актуальним і націлений на профілактику віктимної поведінки учасників дорожнього руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Створення віктимології зв'язується з іменами Г. Гетіга, Р. Гассера, М. Вольфанга, Б. Мендельсона, Г. Шульца, Г. Елленбергера й ін. На думку зарубіжних учених, віктимологія відкриває нові наукові напрями, при цьому не дублюючи кримінологію, а постійно координуючи з нею свої дії.

Істотний вплив на розвиток віктимології, динамічної моделі поведінки, надали дослідження, проведені такими вченими, як В. В. Вандишев, В. Є. Квашиш, В. П. Коновалов, А. І. Коробєєв, В. С. Мінська,

В. І. Полубінський, А. Л. Репецька, В. Я. Рибальська, Д. В. Рівман, А. Л. Сітковський, В. А. Туляков, В. С. Устинов, Л. В. Франк, М. П. Чичеріна й ін. Відповідаючи потребам соціальної практики, тривалий час розвивався лише кримінальний напрямок віктимології, представлений значною кількістю теоретичних розробок багатьох авторів [6–8, 10–12].

До теперішнього часу маловивченими виявилися проблеми генезису віктимної поведінки учасників дорожнього руху, системи факторів, що детермінують її виникнення, особливості прояву віктимогенних ситуацій учасників дорожнього руху та їх вплив на ДТП.

Формулювання мети дослідження. Метою роботи є розгляд основних етапів становлення і розвитку віктимогенної ситуації з урахуванням певних віктимних схильностей учасників дорожнього руху.

Викладення основного матеріалу дослідження. Віктимність (від лат. *Victima* – жертва; комплекс жертви) – схильність суб'єкта до поведінки, що підвищує шанси на вчинення злочину щодо нього. Властивості кожної людської особистості дозволяють оцінити ймовірність того, що ця особистість може стати жертвою злочину, – чим більша ймовірність, тим вище віктимність цієї людини. Віктимність залежить від особистісних характеристик (у тому числі соціотипу), соціального статусу особи, ступеня конфліктності ситуації, місця і часу розвитку ситуації. Поняття «віктимна», за визначенням Л. В. Франка, «... це потенційна або актуальна здатність особи індивідуально або колективно ставати жертвою соціально-небезпечного прояву» [12, с. 22].

Віктимологія – одна з наук про людину, яка вивчає поведінку, що відхиляється від норми безпеки [6, с. 25]. Віктимологія вивчає жертву щодо її морально-психологічних і соціальних характеристик, що впливають на її уразливість, і ситуації, що передують злочину, а також ситуації безпосереднього вчинення злочину. Віктимологія поряд з поняттям «віктимна» широко використовує поняття «віктимізація». Д. В. Рівман визначає віктимізацію як процес перетворення особи в жертву злочину [7]. При цьому можливість реалізації даних якостей багато в чому залежить від наявності конкретної ситуації. Тобто, якості особистості, складові, віктимний потенціал, відносні й ін., розглядаються нами лише як елементи системи «водій – автомобіль – дорога – середовище» (ВАДС) в контексті адаптаційної реакції.

Таким чином, під відхиленою поведінкою слід розуміти: дії, невідповідні нормам і типам поведінки, встановленим у суспільстві; поведінка, що порушує загальноприйняті норми і правила; акти поведінки, що порушують певні правила, стандарти поведінки, які визнаються і схвалені в системі даної культури. Все це є віктимною поведінкою, що суперечить прогресивному розвитку суспільства.

Встановилося правило, згідно з яким будь-яке відхилення, у тому числі і віктимне, вивчається на трьох рівнях [1].

Перший рівень – соціальний. На даному рівні віктимна поведінка вивчається в соціальному плані, у світлі проблем суспільства. При цьому забезпечується планомірний опосередкований вплив на всі ланки які відхиляються, починаючи з формування особистості і закінчуючи проблемами виховання, освіти тощо. Іншими словами, віктимна

поведінка розглядається як один з багатьох елементів людського життя.

Другий рівень – соціально-психологічний. На цьому рівні віктимна поведінка аналізується в рамках конкретних соціальних груп, мікросередовища, де складаються конфліктні ситуації, намічаються негативні явища.

Третій рівень – психологічний, або індивідуальний, коли вивчається певна особистість і її поведінка, тобто можна говорити про віктимну поведінку конкретного учасника дорожнього руху – жертви ДТП.

Соціальні протиріччя, проявляючись у різних сферах, мають місце і в сфері дорожнього руху, володіючи особливою специфікою. В основному ці протиріччя укладаються в систему ВАДС: суперечності та конфлікти у зв'язку з поведінкою пішоходів і пасажирів; протиріччя у зв'язку з дорожніми покажчиками і знаками; протиріччя, як і конфлікти, що виникають у зв'язку з відносинами «водій – працівник ДАІ» і т.д. Найбільш негативні сторони соціальних протирічч входять в систему причин і умов правопорушень, а в нашому дослідженні – в систему причин віктимної поведінки учасників дорожнього руху.

Негативні протиріччя, що пов'язані з віктимною поведінкою учасників дорожнього руху системи ВАДС, є специфічними. Вони, як і протиріччя взагалі, долаються лише відносно. Проте негативні протиріччя не мають загального характеру, хоча і діють специфічно в тих чи інших сферах нашого життя. В силу своєї специфіки негативні протиріччя у сфері дорожнього руху «домагаються» свого збереження, протистоять позитивним процесам. Вони породжують причини та умови різних антигромадських проявів, що призводять до правопорушень, в тому числі і до ДТП.

Виходить слід з того, що віктимна поведінка, його причини самі по собі не з'являються. Вони десь беруть свій початок. У цьому зв'язку можна вказувати на дефекти виховання, моральної свідомості, низький рівень культури, практично повна відсутність правової культури, багато інших загальних недоліків, які є найбільш частими супутниками правопорушень і джерелами, з яких віктимна поведінка починає розвиватися.

Треба мати на увазі, що і «на вулиці», і «за кермом» автомобіля знаходяться особи, які оточують нас в інших сферах життя. Це відноситься і до віктимної поведінки потерпілих при ДТП, адже сфера дорожнього руху, як вже неодноразово підкреслювалося, це не ізольована сфера. Вона з усією системою ВАДС вплетена в систему суспільного розвитку. Але і з цієї системи особистість не випадає. Навпаки, вона – сама центральна фігура. Щодо досліджуваної віктимної поведінки – це психологічний, самий конкретизований рівень дослідження.

На наш погляд, психологічним корінням віктимної поведінки учасників дорожнього руху системи ВАДС можуть виступати дефекти уваги, пов'язані зі сприйняттям і переробкою інформації, дефекти прийняття рішення і т.д. Психологічні дефекти, що зумовлюють поведінку потерпілого, можуть полягати і в інтелектуальній, і в вольовій, і в емоційній сферах особистості. Вони знаходять своє вираження і в комплексі таких індивідуально-психологічних властивостей, як легковажність,

безпеку, небачність, зневага правилами обережності, незібраність й ін.

Віктимна поведінка і її наслідки необхідно розглядати в єдності. Тобто, їх не можна відривати одне від іншого, оскільки при ДТП особам з віктимною поведінкою наноситься не тільки матеріальний збиток. Будь який поведінковий акт, всяке протиправне діяння, в тому числі і ДТП, можна розглядати як вектор двох систем розвитку – зовнішньої і внутрішньої, де на боці першої виступають фактори ситуації, на другому боці – особистісні фактори [3].

Слід зазначити, що поняття «ситуація» також широко застосовується і в спеціальних роботах по віктимології [10]. Ситуація має особливу значущість при вивченні причин і умов ДТП, скоєних учасниками дорожнього руху. Завжди важливо знати, чому виникла ситуація, хто її створив: водій, пішохід, пасажир чи інші причини [9]. Причому, ситуація може бути: стандартна, відмінна від стандарту своєї несхожністю, або, можливо, єдина у своєму роді.

Іншими словами, ймовірність стати жертвою ДТП підвищується або знижується не тільки від наявності, або відсутності певних особистісних якостей людини та її віктимної поведінки, а й від часу, місця і положення в якому він опинився, від ряду інших умов та багатьох складових віктимогенної ситуації. Але при цьому потерпілий (жертва) залишається не тільки невід'ємним, а й головним компонентом віктимогенної ситуації.

Складність взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів у механізмі ДТП обумовлений тим, що специфіку віктимогенної ситуації визначає сукупність обставин, що сприяють вчиненню зазначених ДТП. При цьому обставини, що сприяють вчиненню ДТП, можна класифікувати наступним чином:

- обставини, пов'язані з особою та поведінкою водія;
- обставини, пов'язані з поведінкою інших учасників дорожнього руху (пішохід, пасажир тощо);
- обставини, пов'язані з характеристикою транспортного засобу;
- обставини, пов'язані з характеристикою дорожніх умов.

Однак перераховані обставини далеко не повністю характеризують саме поняття віктимогенної ситуації у сфері дорожнього руху. У цьому зв'язку до числа основних властивостей віктимогенної ситуації у сфері дорожнього руху слід віднести і її небезпеку [4, 13]. Тобто, жертва сама формує ситуацію, в якій з'являється ймовірність заподіяння їй шкоди.

Як зазначається в літературі, для умисних злочинів небезпека як неодмінний елемент ситуації часто відсутня, тоді як для необережності характерним є складний, провокуючий (в широкому сенсі цього поняття) характер ситуації [3]. У нашому випадку, віктимогенну ситуацію учасників дорожнього руху можна класифікувати як конкретно сформовану по «волі» потерпілого дорожню обстановку, яка створює небезпеку виникнення ДТП і заподіяння шкоди.

Тоді має місце *фактор віктимності учасника дорожнього руху* (ФВУДД) – явище віктимної деформації особистості як учасника дорожнього

руху. Тобто, актуальність поняття ФВУДД обумовлена соціальною і практичною значущістю питань гуманізації суспільства, вирішення завдань формування здорової, активної і соціально адаптованої особистості, а так само збільшеною потребою віктимологічної профілактики та психологічної корекції особистості – учасника дорожнього руху. Це стан системи ВАДС, яка характеризується відхиленням одного (або кількох) з елементів системи від вимог норм і правил безпеки руху, коли при неприйнятті відповідних заходів може статися ДТП.

Таким чином, типові і специфічні віктимогенні ситуації можуть бути виявлені, описані та вивчені і в сфері дорожнього руху. Вивчення таких ситуацій може бути з успіхом використано в ході проведення профілактики ДТП, правової пропаганди і правового виховання громадян – учасників дорожнього руху. Важливим у цьому є узагальнення і вироблення можливих алгоритмів для осіб, які в силу різних об'єктивних і суб'єктивних причин і обставин можуть потрапити в ту чи іншу віктимогенну ситуацію.

Зазвичай ситуація, коли діагностуються причини та умови ДТП, розглядається з двох позицій: небезпечна і безпечна. При небезпечній ситуації найвірогідніше відбувається ДТП, в іншому випадку, що менш імовірно, ДТП не виключається [10]. Тут виникають проблеми, які потребують свого розгляду – не тільки водій і пішохід, а й дорога і система регулювання дорожнього руху й ін. Часто це ув'язується ще з одним поняттям – аварійна ситуація. Кожна з таких ситуацій не виникає сама по собі, а формується, як уже зазначалося, самими учасниками дорожнього руху.

Небезпечна ситуація характеризується наступними факторами:

- рухом транспортних засобів;
- наявністю джерел небезпеки на смузі руху транспортного засобу;
- можливістю передбачення наслідків при неприйнятті необхідних заходів у відповідь на виниклу небезпеку;
- порушенням правил дорожнього руху;
- просторово-часовою можливістю водія своєчасно сприйняти небезпеку і почати дії щодо запобігання ДТП.

Аварійна ситуація, в свою чергу, являє конкретно сформовану дорожню обстановку, в якій водій об'єктивно чи суб'єктивно позбавляється можливості впливати на процес руху з метою запобігання ДТП [2, 4].

У цьому зв'язку в залежності від ступеня небезпеки виникнення ДТП, М. П. Чичеріна виділяє віктимогенно-небезпечні і віктимогенно-аварійні ситуації [13]. Ситуація, в якій потерпілим створюється досить велика можливість виникнення події, іменується віктимогенно-небезпечною. Віктимогенно-аварійна ситуація характеризується непередбаченими діями потерпілих – учасників дорожнього руху, які створили ефект аварійності в зоні технічної неможливості запобігти ДТП. Віктимогенно-аварійна ситуація – це таке ускладнення умов дорожнього руху, який унеможливує подальше керування автомобілем за раніше наміченим планом у разі загрози аварії [13]. На думку М. П. Чичериной, дії водіїв приватних

легкових автомобілів і пішоходів, що створюють небезпечну або аварійну обстановку в сфері дорожнього руху, відносяться до ситуації, в якій поведінка потерпілого створює об'єктивну можливість скоєння ДТП. Подібні ситуації найчастіше виникають в результаті:

– дій, що знижують адекватне сприйняття дорожньої обстановки (алкогольне або наркотичне сп'яніння);

– необережної або ризикованої поведінки потенційної жертви;

– безвідповідального ставлення потерпілих до дотримання правил, що охороняють безпеку дорожнього руху.

Слід зазначити, що і ризикована, і необережна поведінка розуміється в цих випадках з точки зору «внеску» потерпілого в механізм ДТП [2]. При цьому, вирішальним в оцінці значущості віктимогенних ситуацій є характер поведінки потерпілого, вагомості його «внеску» в механізм ДТП, тобто дій, що створили таку ситуацію, яка реалізується в заподіянні шкоди потерпілому.

Висновки. Проведене дослідження показало, що при вивченні ДТП необхідно враховувати не тільки взаємозв'язок різних причин і умов, що відносяться до дорожньої сфери, а й віктимогенні ситуації учасників дорожнього руху. Необхідно в широкому сенсі бачити і розкривати всі ті явища, які свідчать про взаємозв'язок з ДТП, тому ці події тісно пов'язані з різними соціальними явищами, а головне – з людьми, їх життям і здоров'ям, майном й ін.

З усієї системи взаємозв'язків потрібно виділяти такі явища і процеси, які безпосередньо пов'язані з ДТП та їх наслідками. Тільки при цьому можна конкретно говорити, яке саме скоєно ДТП, що саме його породило, і які його наслідки. Оцінка їх може бути дана як в цілому, так і щодо конкретного регіону. На цій «моделі» вивчається вся ситуація. Щодо ДТП, скоєних учасниками дорожнього руху, найважливіший сенс мають регіональні дослідження, хоча це, безумовно, стосується і вивчення ДТП в цілому.

Наслідки віктимогенних ситуацій учасників дорожнього руху бувають дуже різними. Вони дають про себе знати в різних сферах життя і діяльності суспільства: економічної, моральної, правової, медичної, виробничо-трудова, побутової, сімейної і т.д. Але всі наслідки в тій чи іншій мірі мають соціальний зміст. І це стосується будь-яких ДТП за участю учасників дорожнього руху. Коли мова йде

про ДТП, вся сфера пронизана соціальним змістом. Не випадково вчені, звертаючи увагу на тяжкість наслідків ДТП, вказують, що це неминуче піднімає високий градус і без того досить значного соціального напруження. Це також можна розглядати і як наслідок ДТП.

Віктимологія сьогодні – це комплексне вчення про осіб, що перебувають у кризовому стані і володіють певним ступенем віктимності, про причини і умови віктимізації, про жертви злочинності, стихійних лих, катастроф й ін., але це тематика подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика / Г. А. Аванесов. — М., 1980. — С. 258, 265, 459.
2. Дагель П. С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы / Дагель П. С. — М., 1977. — С. 44.
3. Квашиц В. Е. Криминологические аспекты проблемы преступной неосторожности / В. Е. Квашиц // Вопросы борьбы с преступностью. Выпуск 28. — М., 1978. — С. 28.
4. Расследование дорожно-транспортных происшествий / Под общей редакцией Алферова В. А., Федорова В. А. — М., 1998. — С. 328–330.
5. Репецкая А. Л. Виновное поведение потерпевшего и принцип справедливости в уголовной политике / Репецкая А. Л. — Иркутск, 1994.
6. Ривман Д. В. Использование виктимологических данных в предупреждении преступлений / Д. В. Ривман // Вопросы профилактики преступлений. — Л.: ООО "Каир", 1980. — С. 25–27.
7. Ривман Д. В. Виктимология / Ривман Д. В., Устинов В. С. — СПб.: 2000.
8. Рыбальская В. Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Вопросы борьбы с преступностью. Выпуск 33. — М., 1980. — С. 35–36.
9. Рябчинский А. И. Пассивная безопасность автомобиля / А. И. Рябчинский. — М., 1983.
10. Ситковский А. Л. Виктимологическая характеристика и профилактика корыстных преступлений против собственности граждан / Ситковский А. Л. — М.: ВНИИ МВД РФ, 1998. — С. 31.
11. Туляков В. А. Общая характеристика виктимологической политики в современных условиях / Туляков В. А. — Одесса, 2000.
12. Франк Л. В. Виктимология и виктимность / Франк Л. В. — Душанбе, 1972.
13. Чичерина М. П. Виктимологический анализ и профилактика дорожно-транспортных происшествий, совершаемых водителями частных легковых автомобилей : автореф. дис. на зодобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. П. Чичерина. — М., 2000. — 16 с.

Збірник наукових праць
Херсонського національного технічного університету

**Актуальні проблеми
державного управління,
педагогіки та психології**

№ 1(12) 2015 р. Заснований 2009 р.

Засновник – Херсонський національний технічний університет
Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ №17297-6067ПР від 17.12.2010,
видане Міністерством юстиції України

Збірник наукових праць
«Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології»
Вип. 1(12) - Т. 1.

Науковий редактор – В.Г. Бутенко
Відповідальний за друк – Д.С. Грінь
Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки – О.С. Анокіна

Підписано до друку 25.06.2015 р.
Формат 69×84 1/8 Тираж 100 пр.
Ум. друк. арк. 10.93.

Видавництво ПП «Олді-плюс»
e-mail: oldi-ks@i.ua
73033 м. Херсон-33, а/с № 15

Надруковано в ПП Грінь Д.С.
з готових оригінал-макетів
e-mail: dimg@meta.ua
Ліцензія сер. ХС № 2 від 16.08.2000 р.